

Det nya arbetslivet: management-by-stress

Mikael Nyberg

Katalys publikationer

- No1: Välfärden är vinsten
- No2: Svar på tal om vinster i välfärden
- No3: Vilken arbetsmarknad ska vi ha?
- No4: Slaget om den likvärdiga skolan
- No5: Hälften kvar och hela framtiden
- No6: "Jag tar värktabletter men det hjälper inte"
- No7: Vägen till en likvärdig skola
- No8: Fallet järnvägen
- No9: Björklundeffekten
- No10: Åtstrammingsdoktrinen
- No11: En röst på SD är en röst på högern
- No12: Mest åt de rika
- No13: Färre lärare ger vinsten!
- No14: Ordens makt i politiken
- No15: Handbok för en ny kulturminister
- No16: Städtjänst och bartender för alla?
- No17: Förklaringar till SD:s framgång
- No18: Utan segel i vänstervinden – eftervalsanalys
- No19: I frihandelns goda namn
- No20: Från massarbetslöshet till full sysselsättning
- No21: Vägen till en likvärdig skola – skolpolitisk årsbok 2015
- No22: Jämlikhet är lösningen!
- No23: En för alla, alla för vem?
- No24: Måste vi jobba 8 timmar per dag?
- No25: Kapitalet i tjugoförsta århundradet
- No26: Piketty på tre röda
- No27: Porten kallas trång
- No28: Partierna och jämlikheten
- No29: Anställningsformer i Sverige
- No30: Med låg kvalitet som affärsidé
- No31: Den blåbruna röran
- No32: Spagat över väljarkåren
- No33: I skuggan av TTIP: Ceta
- No34: Postkapitalism: Vår gemensamma framtid
- No35: Massivt stöd för jämlikhetspolitik
- No36: Pensionssveket
- No37: Med integrationen som murbräcka
- No38: Finansialiseringen av Sverige: på väg mot nästa kris?
- No39: Sänkta löner funkar inte
- No 40: Klass, identitet och politisk mobilisering
- No 41: Arbetarlitteraturen och klassamhället
- No 42: Arbetarklassens symboliska utplåning i medelklassens medier
- No 43: Mediekapitalet
- No 44: Nomaderna på den svenska arbetsmarknaden
- No 45: Det nya arbetslivet: management-by-stress

Katalys – Institut för facklig idéutveckling

Katalys är ett oberoende fackligt idéinstitut som bedriver utredningsverksamhet och opinionsbildning. Våra verksamhetsområden är välfärd, samhällsekonomi, arbetsmarknad och fördelningsfrågor. Vår uppgift är att generera kunskap och perspektiv som kommer såväl den politiska debatten som fackföreningsrörelsen och dess företrädare på lokal, regional och central nivå till gagn. Men vår uppgift är även att driva den politiska debatten framåt i dessa frågor, med egna analyser och förslag grundade i fackliga perspektiv. Vi står på två ben – idéutveckling och politisk påverkan. Värderingsmässigt står vi på LO-medlemmarnas sida.

Katalys tror inte att ökade samhällsklyftor är en naturlig eller opåverkbar följd av en globaliserad värld. Vi ställer inte upp på resonemang om att bara för att det går att skapa en marknad av något som vi äger gemensamt, så ska den marknaden skapas. Vi ser att det finns konstruktiva vägar framåt för den svenska arbetsmarknaden och att de principer som en gång formade arbetsmarknaden är relevanta även i framtiden. Vi vill bidra till att den generella välfärden och trygghetssystem säkras och utvecklas. Katalys – Institut för facklig idéutveckling startades på initiativ av 6F – fackförbund i samverkan. 6F utgörs av LO-förbunden Byggnads, Elektrikerna, Fastighets, Målarna och Seko.

Mikael Nyberg är frilansjournalist och författare.

Grafisk form och sättning: Petter Evertsén & Jesper Weithz/Revoluform

Besök vår hemsida: www.katalys.org

Sammanfattning

Med den nya tekniken, med datorer, robotar och artificiell intelligens, försvinner de enahanda, slitsamma rutinjobben. Så ser det ofta ut när bilden av det nutida arbetslivet målas upp. Vi tycks vara på väg in i ett kunskapssamhälle där bara högkvalificerade jobb blir kvar. Men på fabrikerna, lagercentralerna och akutmottagningarna ser det annorlunda ut. Där upplever det löpande bandet en renässans, där devalveras yrkeskunnandet, där går anställda in i väggen i planerad underbemanning och chefsgodtycke. Lagerarbetaren ser sig förvandlad till en mänsklig robot, vägledad genom arbetsdagarna av den syntetiska rösten i ett headset kopplat till ett digitalt övervakningssystem. Daglönarna är tillbaka i högteknisk omgivning och för taxichaufförerna i storstäderna är åttatimmarsdagen avskaffad.

Det är inte teknikens fel. Det handlar om ett skärpt klassförtryck. Men den nygamla produktionsmodellen är sårbar. Inte minst för fackliga aktioner.

Innehåll

Förord	6
1. Med stress som styrmedel	8
2. Rutinarbetet är inte på väg bort	10
3. Det löpande bandet löper vidare	13
4. Tjänsterna industrialiseras	14
5. Storföretagen frodas i en förslummad omgivning	15
6. Det är inte teknikens fel	17
7. Ett vägval	19
Noter	21

Klassamhällets återkomst och behovet av en ny analys

Sedan 1980-talets mitt har de varit försvunna. Men det 21:a århundradet har inletts med klassernas och klassamhällets återkomst i den politiska diskussionen.

Den vilda, nyliberala kapitalism som kraschade 2008 visade på kapitalets hänsynslösa makt och en skriande ojämlikhet. De oinbudnas och utslutnas politiska protester återinförde ordet "arbetarklass" i ett bekymrat borgerligt språkbruk. I de senaste politiska valen i Storbritannien, Frankrike och USA har arbetarklassen och dess röster plötsligt kommit att ställa sig i centrum för den politiska debatten. "Populism" blev plötsligt det fulaste ord liberala förståsigpåare kunde tänka sig.

Det är just här, i skarven mellan kapitalets revansch – för 1900-talets demokratisering, sociala rättigheter och ekonomiska utjämning – och olika former av ett begynnande folkligt uppror, som Katalys publicerar den här serien kritiska analyser av dagens svenska klassamhälle.

Under lång tid har det saknats en uppdaterad klassanalys av Sverige. År 1972 gjorde Göran Therborn den första moderna klassanalysen av Sverige, publicerad i tidskriften Zenit. Den följdes upp av en omarbetad och kraftigt utvecklad upplaga 1982, *Klasstrukturen i Sverige 1930-80* (1981). På uppmaning av sociologen Erik Olin Wright gjorde Göran Ahrne tillsammans med Hedvig Ekerwald och Håkon Leiulfstrud en ny klasstudie i mitten av 1980-talet: *Klassamhällets förändring* (Arkiv förlag, 1985). Dessa tre skrifter var i första hand kartor över rådande och potentiella samhällskrafter. Klassamhällets ojämlikhet togs på den tiden som självklar. Göran Therborn publicerade sedan 1989 ett arbete om borgarklassens uppkomst i Sverige, tillsammans med en analys av den moderna svenska statens framväxt, *Borgarklass och byråkrati i Sverige*. På senare tid har han ägnat en hel bok åt ojämlikheten i *Ojämlikhet dödar* (2015).

Det var i samband med ett seminarium om den sistnämnda boken på bokmässan i Göteborg 2016 som frågan restes om en ny klassanalys. På det fackliga idéinstitutet Katalys hade tankarna kring hur detta skulle åstadkommas funnits sedan starten 2012. På Marx-dagarna i Stockholm i november 2016 talade Göran Therborn om klassanalys och intresset visade sig närmast överväldigande. En lista skickades runt för intresserade att bidra och följa arbetet med en ny klassanalys av Sverige. I anslutning till Socialistiskt Forum i Stockholm hade vi ett första gemensamt sammanträde och Katalys gav Göran Therborn uppdraget att tillsammans med Katalys kansli leda det arbete som nu resulterat i en rapportserie vari den rapport du nu håller i din hand, ingår.

Resultatet blev början på en rörelse bland klassintresserade forskare och intellektuella. Ett trettiotal skribenter har medverkat. Tre större seminarier har genomförts, det första i Stockholm och de två följande på LO:s folkhögskola Runö i Åkersberga. De enskilda rapporterna har utvärderats och kommenterats av en redaktionskommitté bestående

» **UNDER LÅNG TID
HAR DET SAKNATS EN
UPPDATERAD KLASS-
ANALYS AV SVERIGE**

av Göran Therborn, Daniel Suhonen, Åsa Odin Ekman, Sven E Hort, Niels Stöber och Enna Gerin. I huvudsak har respektive rapportförfattare ägnat sig åt sina special- och intresseområden. För några teman har vi sökt upp författare. Resultatet är en unik rapportserie om det svenska klassamhället i det 21:a århundradet.

» **RESULTATET ÄR EN
UNIK RAPPORTSERIE
OM DET SVENSKA
KLASSAMHÄLLET**

När de senaste klassanalyserna gjordes i början på 1980-talet var Sverige som minst ojämnt och löntagarnas ställning på arbetsplatserna och arbetsmarknaden som starkast. Full sysselsättning rådde. Välfärdsstaten var för alla och ägdes av medborgarna. Könshållandena höll på att förändras i mer jämställd riktning, i sex- och familjeliv liksom i arbetslivet. Arbetarrörelsens partier samlade den stora majoriteten av lönearbetarnas röster och den främlingsfientliga extremhögern fanns ännu inte på kartan.

Allt detta och mer till har förändrats sedan dess. *Finansifieringen* av ekonomin har skärpt kapitalets makt över företag och arbete, samt ökat inkomstklyftorna. Den hemmagjorda kraschen på 1990-talet gjorde slut på den fulla sysselsättningen. Den offentliga sektorn har gjorts om till en skattebetald vinstmarknad, och landet till ett skatteparadis för miljardärer.

Arbetarrörelsens krav på trygghet och jämlikhet har vänts till en verklighet av växande otrygghet och ojämlikhet. Det gamla landet med stor utvandring har blivit ett med stor invandring, och med det har politiken fått en ny dimension. Dessa och andra förändringar, deras orsaker, innebörd och konsekvenser, är kärnan i de rapporter som utgör denna klassanalys.

Vår förhoppning är att dessa rapporter och projektets sammanfattande analys ska stimulera en vitaliserad samhällsdebatt som inte stannar vid att beskriva dagens klyftor och existerande ojämlikheter, utan också kan inspirera till handling att i grunden förändra dem.

Göran Therborn & Daniel Suhonen

KAPITEL 1.

Med stress som styrmedel

En undersköterska inom hemtjänsten berättar anonymt på Aftonbladets debattsida hur det är att komma tillbaka till kontoret efter en arbetsdag. Hon har lyft gamla människor som varken har draglakan eller höj- och sänkbar sjukhussäng, tvättat dem med de hygienartiklar som funnits att tillgå i lägenheten och röjt upp bland spyorna när vinterkräksjukan härjat. Men hennes chef är inte nöjd:

Varje liten minut av våra arbetsdagar registreras. Ibland kan arbetsgivaren printa ut ett papper av vår arbetsdag och fråga vad vi gjorde där och där och där, tider vi inte varit inloggade hos en kund. Då får man berätta att "där var jag på toaletten" och "där stannade en anhörig mig i porten och småpratade om sin mamma."¹

Vårdarbetarna inom hemtjänsten hade tidigare tid att stanna en stund vid hembesöket. De var oftast fast anställda. De återkom till sina brukare, de kände dem, och de hade frihet att tillsammans med de äldre och sjuka avvika från rutinerna. Det fanns utrymme för icke schemalagda aktiviteter. I de privata hemtjänstföretagen och i New Public Management-systemets offentliga vårdenheter råder tvärtom brist på tid, kontinuitet och handlingsutrymme.² Timanställda jäktar runt med en GPS-uppkopplad mobiltelefon, ålagda att inom ett förutbestämt tidsintervall klara av ett antal standardiserade sysslor.

Inom hemtjänsten kunde 2015 bara 16 procent av vårdarbetarna påverka den dagliga planeringen av arbetet. Tio år tidigare var siffran 39 procent. Omkring hälften av de anställda funderar starkt på att sluta.³

Så är det på många håll i arbetslivet. Yrken finfördelas i enahanda, strikt övervakade rutiner. Utrymmet att företa sig något efter eget huvud, att söka sig utanför boxen, krymper nere på golven.

Men på andra håll i samhällspyramiden tycker sig expertisen veta att den industriella kapitalismen med dess slitsamma, enahanda arbeten tillhör det förgångna. Redan 1962 talade Daniel Bell om ett analkande postindustriellt samhälle där arbetarna skulle bli lika sällsynta som bönderna. Föreställningen om ett epokskifte framdrivet av tekniska omvälvningar har sedan dess återkommit i många variationer. Alvin Toffler skrev om "den tredje vägen", Manuel Castells ser ett "nätverkssamhälle" växa fram och Antonio Negri och Michael Hardt förklarar att "med övergången till den informationella ekonomin har det löpande bandet ersatts av nätverket som den modell som produktionen organiseras utifrån [...]".⁴

Det senaste i genren är "den andra maskinåldern", ett begrepp lanserat av MIT-forskarna Erik Brynjolfsson och Andrew McAfee. Den digitala tekniken leder oss in "i en tid av enastående framsteg", berättar de:

[D]et har aldrig funnits en bättre tid för anställda med specialkunskaper eller den rätta utbildningen, eftersom dessa personer kan använda sig av

» **TIMANSTÄLLDA
JÄKTAR RUNT MED
EN GPS-UPPKOPPLAD
MOBILTELEFON**

teknologi för att skapa och samla på sig värden. För arbetare som bara har "ordinära" kunskaper och förmågor har det emellertid aldrig varit så illa ställt, eftersom datorer, robotar och andra digitala teknologier i en enastående takt förvärvar dessa kunskaper och förmågor.⁵

"Superstjärnorna" är eftertraktade, men efterfrågan på arbetare längre ner i hierarkin minskar till följd av utbredningen av den nya tekniken. Så förklarar Brynjolfsson och McAfee de växande inkomstskillnaderna.

» I STÄLLET FÖR
KAMP MOT KLASS-
FÖRTRYCKET
UTLOVAS LIKA
MÖJLIGHETER FÖR
ALLA ATT ERÖVRA
EN PLATS BLAND
SUPERSTJÄRNORNA

Klasskonflikten är i detta perspektiv förskjuten 180 grader. Den framstår som ett avstånd mellan en växande grupp högkompetenta kunskapsarbetare som surfar fram i den nya ekonomin och en krympande skara stackare som klamrar sig fast vid det gamla och därför halkar efter. Föreställningen om detta epokskifte präglar samhällsdebatt och politik. Den får ideologer till vänster att skifta fokus från produktionen och dess inneboende slitningar mellan arbete och kapital, och den uppmuntrar politiker och fackliga företrädare att överge kollektiva krav och genomgripande sociala reformer till förmån för insatser som ska ge efterslänrarna chansen att, som det heter, hänga med i utvecklingen. I stället för kamp mot klassförtrycket utlovas lika möjligheter för alla att erövra en plats bland superstjärnorna.

Det går inte att få en klar bild av det svenska klassamhället utan att genomskåda de förutfattade meningar som omger produktionsvillkoren. Till myterna i den postindustriella visionen hör följande teser:

- Det enahanda rutinarbetet är på väg bort.
- De löpande banden löper inte mer.
- En växande tjänstesektor tränger undan den industriella kapitalismen.
- Storföretagen löses upp i nätverk av små, självständiga producenter.

Alla teserna har som grundpremiss tanken att den nya tekniken är drivande i utvecklingen.

Såväl testerna som premissen är falska.

KAPITEL 2.

Rutinarbetet är inte på väg bort

» **DIGITALISERINGEN
FÖRVÄNTAS SLÅ
HÅRDAST MOT
RUTINMÄSSIGA
UPPGIFTER**

Erik Brynjolfsson och Andrew McAfee brottas med en paradox: Antalet högavlönade anställda med god utbildning växer visserligen, men jobben längst ner i hierarkin har också brett ut sig, trots att de enligt schemat borde vara på väg bort.

Brynjolfsson och McAfee söker förklaringen till paradoxen i en matris där yrken sorteras efter två parametrar: kognitiva kontra manuella, rutinmässiga kontra icke rutinmässiga. Digitaliseringen förväntas slå hårdast mot rutinmässiga uppgifter vare sig det gäller att arbeta med huvudet eller med händerna. "Detta leder till jobbpolarisering: en kollaps i efterfrågan på medelinkomstjobb, medan icke rutinmässiga kognitiva jobb (som finansanalys) och icke rutinmässiga manuella jobb (som hårfrisering) har klarat sig ganska bra."⁶

Statistik från både USA och andra länder tycks bekräfta tesen. Men slutledningen är ett tankefel. Förändringarna i yrkesstrukturen är en sak, arbetsprocessens allmänna utveckling en annan. "Datoriseringen kan ersätta utpräglade rutinuppgifter samtidigt som den gör alla jobb mer rutinmässiga", påpekar Eurofound, Europeiska institutet för förbättring av levnads- och arbetsvillkor, i en rapport. "Men denna utveckling förblir osynlig så länge variationerna i arbetsuppgifternas utformning inom ramen för varje yrke ignoreras ..." Enligt institutets beräkningar ökade användningen av den nya tekniken kraftigt i EU-länderna 2000 till 2010. Antalet anställda i rutinjobb minskade som förväntat, men de repetitiva och standardiserade arbetsuppgifterna expanderade samtidigt "i mycket större omfattning".⁷

Sverige tillhör de länder där den nya tekniken har fått störst genomslag. Men inte heller här framträder någon allmän utveckling bort från det enahanda, sönderdelade arbetet. Sten Gellerstedt sammanfattar i en LO-rapport från 2011: "Andelen med utarmade jobb har ökat starkt bland arbetare och lägre tjänstemän de senaste 20 åren [...] Andelen arbetare och lägre tjänstemän som anger att de har för enkla arbetsuppgifter har ökat betydligt. Störst ökning finns bland kvinnliga arbetare, där andelen med för enkla arbetsuppgifter ökade från 18 procent 1991 till 27 procent 2009."⁸ En förklaring är att unga studerar allt längre. De flesta anställda har en längre utbildning än vad deras jobb kräver för att utföras.⁹ Men arbetsuppgifterna har också ändrat karaktär. Gellerstedt: "Andelen som ständigt upprepar samma arbetsmoment många gånger per timme ökade med tio procent[enheter] bland både arbetare och tjänstemän under perioden 1991 till 2009. Kvinnliga arbetare toppar och ligger på 58 procent, strax följda av manliga arbetare på 56 procent ..."¹⁰

Uppgifterna härrör från en återkommande enkät utförd av SCB och Arbetarskyddsstyrelsen. 1995 tvingades 22 procent av de tillfrågade upprepa samma arbetsmoment minst två gånger per minut under minst halva arbetstiden. 1999 hade andelen stigit till 24 procent,¹¹ och sedan 2005 utför stadigt drygt en tredjedel av de arbetande kortcykliga,

repetitiva rörelser under större delen av arbetsdagarna.¹² Samtidigt har arbetstakten enligt en majoritet av de tillfrågade stadigt ökat.¹³ 1989 arbetade 20 procent av kvinnorna i jobb med stor arbetsbelastning, mycket stress och små möjligheter att självständigt lägga upp arbetet och påverka arbetsvillkoren. 2015 hade andelen stigit till 35 procent. För män ökade andelen från knappt 15 till 20 procent. Allt fler anställda, i synnerhet kvinnor, får värk och sömnsvårigheter till följd av arbetet.¹⁴

Tanken att den digitala tekniken rensar ut själsdödande rutinuppgifter är en förutfattad mening. Automatiken fungerar inte utan mänskligt arbete. I datorernas barndom satt tusentals stansoperatriser vid tangentbord på kontoren och förvandlade uppgifter från blanketter, inbetalningskort och fakturor till informationer lagrade i digital form på hållkort. I dag är denna yrkeskår borta. Med streckkoder och andra uppfinningar har en del av arbetsmomenten försvunnit. Banker och andra företag har också lagt ut mycket arbete på sina kunder. Vi fyller själva i formulär och betalningsuppgifter, och med varje knapptryckning på nätet förser vi de stora it-bolagens databaser med ny information av personlig karaktär. Men runtom i världen sitter människor fortfarande vid tangentbord för att mata datorerna med data. Flera hundratusen nätarbetare uppkopplade till serverna hos Amazons Mechanical Turk och andra digitala förmedlingstjänster förser på rakt ackord robotarna och de artificiella intelligensen med den nödvändiga råvaran. De rankar sökresultat hos Google, taggar Youtubeklipp och pornografiska bilder eller markerar objekt i timme efter timme av inspelade filmer från gator i USA, för att förarlösa bilar ska lära sig skilja på stenar, påsar och andra hinder i vägbanan.

Inmatningen av data blir också för de reguljärt anställda en alltmer tidskrävande rutin. Sköterskor på underbemannade svenska sjukhus hoppar över lunchen för att sitta framför skärmen och förse datorerna med näring. "Byråkrati 2.0 kommer i skepnad av IT-system efter IT-system, som de anställda tvingas lägga alltmer tid på att administrera", skriver informationsarkitekten Jonas Söderström. "[I] arbetslivet har IT-utvecklingen växlat in på ett spår som innebär kontroll, styrning, dokumentation och statistikfetischism. Det syns tydligast i offentlig sektor, men även delar av näringslivet börjar tyngas under en IT-överbyggnad som tar allt större resurser."¹⁵ Han ser i den administrativa explosionen en spontan reaktion på de tekniska möjligheter som öppnat sig. Men det finns också systematik i dumheten. Krångliga it-system med ständigt nya formulär att fylla i är *collateral damage* i en ständigt pågående kraftmätning om kontrollen över arbetsprocessen.

Påfrestningarna för de anställda är inte tekniskt betingade. De här rör från det sociala sammanhang tekniken utvecklas i. De digitala instrumenten får i kapitalackumulationens tjänst en dubbel verkan. De kräver för sin funktion i produktionssystemet en ständig tillförsel av standardiserad information. Samtidigt underlättar de kontrollen och övervakningen av arbetskraften, gör det lättare att finfördela arbetsprocessen, sträcka ut den över länder och världsdelar, lösa upp reglerade arbetstider och anställningsvillkor och förvandla arbetarna till mänskliga robotar.

Att plocka varor på ett lager tillhör de nedklassade rutinjobben. Jag jobbade i 14 år på deltid på ett frukt- och grönsakslager i Stockholm. Det krävde ingen akademisk utbildning, men det fordrade utöver

» **SKÖTERS KOR PÅ UNDERBEMANNADE SVENSKA SJUKHUS HOPPAR ÖVER LUNCHEN FÖR ATT SITTA FRAMFÖR SKÄRMEN OCH FÖRSE DATORERNA MED NÄRING**

muskelkraften också tankearbete. Det gick inte att följa orderlistan rad för rad. Då kunde två rangliga trälådor med druvor hamna underst på en pall med tolv 15 kilo tunga lådor äpplen. Det gällde att planera pallarna, veta var minsta böngrodd var placerad och känna till alla knep som påskyndade arbetet. Annars blev det bara strul och tvekan.

Det finns lager där expeditörerna idag är försedda med headset. En automatröst talar om för arbetarna vilken hylla de ska gå till, vilket fack de ska leta efter och hur många kollin av varje vara de ska plocka. När de bekräftat operationen dirigerar rösten dem längs lagergångarna till nästa hylla. Systemet kallas pick-to-voice, P2V.

LO-tidningen rapporterade 2011 från Arlas kylager i Kalhäll:

Arbetarna skyndar mellan hyllorna, alla går omkring i hörlurar och rabblar upp olika siffror och kommandon medan de plockar ner och placerar varorna i vagnar.

Men de rör sig lite märkligt, som vore de röststyrda. Och det är precis vad de är.

Förr hade de en plocklista i handen, nu får de den uppläst för sig i hörluren av en artificiell röst som påminner om Fröken Ur. Röd mjölk heter inte röd mjölk längre, den har en kod, en siffra, som filen, keson och alla de andra 500 artiklarna.

Småpratet och de glada tillropen mellan arbetskamraterna är nu svåra att få till – det blir lätt tilt i systemet när mikrofonen registrerar ovidkommande ord. De anställda upptäcker hur deras hjärnor anpassar sig till apparaten, ser språk och medvetande inordnas i den digitala koden. Mjölken, filen och keson är inte livsmedel längre. "Allt har förvandlats till siffror", säger skyddsombudet Reza Ahmadzadeh. "De som bara jobbat med P2V klarar inte av att lägga tillbaka returnerade produkter i lagret. De känner inte igen produkterna som de dagligen jobbar med."

På kontoren följer cheferna PV2-rapporter om hastighet och effektiv tid medan arbetarna ledda av automatrösten hastar fram med sina vagnar mellan de 500 numrerade artiklarna.

**» TANKEARBETET
ÄR MINIMERAT,
DEN MÄNSKLIGA
HJÄRNAN
FÖRKRYMPT
TILL EN DEL AV
DEN DIGITALA
MJUKVARAN**

Man måste följa ett visst mönster som är upplagt efter en viss logik, som gör att man inte kan hoppa över ett plock, eftersom man inte vet vad nästa plock är. Och vid varje tillfälle måste man bekräfta för datormorsan att man gjort det man blivit tillsagd att göra. Man är totalt uppläst och styrd.¹⁶

Tankearbetet är minimerat, den mänskliga hjärnan förkrympt till en del av den digitala mjukvaran. "Man känner sig fördummad i systemet", säger Jörgen Samuelsson, klubbordförande vid Arlas anläggning i Göteborg. "Det känns som att vi är på väg tillbaka mot jobben ... vid det löpande bandet, fast nu ... med hjälp av datorerna."¹⁷

KAPITEL 3.

Det löpande bandet löper vidare

» **NU DIKTERAR DEN RAKA PRODUKTIONS-LINJEN PÅ NYTT FABRIKSLIVET NER TILL TUSENDELAR AV SEKUNDER**

Utvecklingen mot mer enahanda jobb har varit påtaglig inom privat service och bland kvinnor i den offentliga sektorn, skriver Sten Gellerstedt. Inom industrin har vissa grupper – till exempel gruvarbetare – fått mer kvalificerade arbetsuppgifter, men på slakterierna har styckaren som styckade hela djuret blivit filéutskärare eller kotlettkapare och i verkstadsindustrin är Henry Fords modell tillbaka: ”De flesta av de 20–25 procent i industrin som monterar har återgått till ett löpande band.”¹⁸

Det löpande bandet är på väg tillbaka i stor skala. Volvos hyttfabrik i Umeå är en av de modernaste i världen. I 200 metallarbetare har fått sällskap av 300 robotar. Men den mest dramatiska förändringen på fabriken de senaste åren är inte robotarnas inmarsch utan det löpande bandets återkomst. Arbetarna hade tillkämpat sig en arbetsorganisation där lag av självständiga, allsidigt skolade arbetare monterade lastbils-hytter i cykeltider som sträckte sig över timmar. Nu dikterar den raka produktionslinjen på nytt fabrikslivet ner till tusendelar av sekunder.

Ett produktionssätt hämtat från Toyotas fabriker i Japan, döpt till *lean production* av amerikanska konsulter, segrar sig fram över världens tillverkningsindustri, också den svenska. Två principer är vägledande. För det första leveranserna *just-in-time*. Lagerhållningen minimeras i alla led. Det främjar kapitalavkastningen, eftersom lager är kapital i träda. Men viktigare är att alla arbetare får ett tryck på sig att arbeta – och arbeta felfritt – i den takt hela kedjan håller. De vet att förseningar eller defekta komponenter snabbt får svåra följder, när inga buffertlager finns att tillgå. Detta automatiserade sociala tryck förstärks av den andra huvudprincipen: den planerade underbemanningen. Företagsledningen tilldelar inte underlydande produktionsenheter 100 procent av den personal som krävs för normal produktion. De får mindre än så. Det pressar de anställda att jobba hårdare och finna metoder för att förtäta arbetsdagen. Andrummen försvinner. Arbetarna läses med chefernas och förmännens hjälp fast i ett management-by-stress.¹⁹

Produktionsmodellen innebär att det löpande bandet bildligt talat sträcks ut över länder och världsdelar. Det omfattar inte längre bara den enskilda monteringsfabriken. Dess disciplin sträcker sig med leveranserna *just-in-time* och den planerade underbemanningen från underleverantörerna i ena änden till återförsäljarna i den andra.

Det finns inget postindustriellt i denna utveckling. Tvärtom, det är en förfining av de industriella metoder för utvinning av mervärde ur mänsklig arbetskraft som Frederick W Taylor och Henry Ford systematiserade vid förra sekelskiftet.

Även tjänstesektorn är indragen i processen.

KAPITEL 4.

Tjänsterna industrialiseras

» **PLANERAD OCH
OPLANERAD
UNDERBEMANNING
LÖPER SAMMAN I EN
PERMANENT KRIS
PÅ FÖRLOSSNINGS-
AVDELNINGAR
OCH AKUT-
MOTTAGNINGAR**

I diagrammen som visar andelen sysselsatta i olika delar av ekonomin sjunker tillverkningsindustrin tillbaka. Det är delvis en statistisk synvillia. När ett verkstadsföretag bestämmer sig för att avskeda sina städerskor för att i stället anlita ett städföretag, kommer tjänstesektorn statistiskt sett att breda ut sig på industrins bekostnad, trots att personalen kanske är densamma som tidigare och skurar samma golv och tömmer samma papperskorgar som förr. Industrins utredningsinstitut visade 1996 att andelen sysselsatta i industri plus industrianknutna tjänster i stort sett legat konstant sedan 1950.²⁰

Kurvorna i diagrammen skymmer också den globala omstrukturering som de stora svenska industriföretagen är indragna i. Medan ideologerna utvecklade sina visioner om det postindustriella samhället växte antalet arbetare i tillverkningsindustrin i kapitalismens periferi till det största någonsin. Arbetet vid symaskiner och svarvar försvann inte. Det utlokaliseras av H&M, Ikea och Ericsson till Kina, Bangladesh och Baltikum.

Samtidigt stöptes stora delar av tjänsteproduktionen om efter industriella principer. De anställda i hemtjänsten och lagerarbetarna med automatrösten i örat är rov för samma strävan att sönderdela, standardisera och kontrollera arbetet som drabbade bilarbetarna i Fords Highland Park-fabrik 1913. I sjukvården är *lean*, Toyotamodellen, sista skriket. Patienten ska som bilchassit förflyttas genom vårdkedjan och station för station tillföras standardiserade tjänster. Det väsentliga är flöden och genomloppstider.²¹ Ju färre bemannade sängplatser som finns tillgängliga, desto färre blir andrummen för personalen och desto snabbare måste patienterna skrivas ut. Planerad och oplanerad underbemanning löper samman i en permanent kris på förlossningsavdelningar och akutmottagningar.

Arbetsdelningen inom vården och hela den offentliga sektorn får den industriella kapitalismens typiska drag. Vid sidan om den funktionella uppdelningen mellan olika uppgifter i produktionen växer de kårer av chefer, konsulter och högre tjänstemän som har till uppgift att övervaka arbetet och administrera konkurrensutsättningar och interna köp- och säljssystem.

Statsvetaren Patrik Hall visar i en artikel i Dagens Nyheter hur antalet chefer, administratörer, ekonomer, personaltjänstemän och marknadsförare inom den offentliga sektorn ökade med närmare 50 procent 2001 till 2013. Samtidigt stod det totala antalet offentliganställda still. Antalet lärare minskade med 17 procent, anställda inom vården och omsorgen med 6 procent. "Privatiseringar och avregleringar skapar mer, inte mindre, behov av byråkrati för att utföra kontroller, upphandla och skriva kontrakt", skriver Hall, och med *lean* och andra managementsystem på modet följer nya kadrer av chefer och konsulter. Däremot krymper kategorin "övrig administrativ personal": minus 23 procent under de tolv åren.²² Kontorsuppgifterna trycks ner i organisationerna. Byråkratin förtunnas i sin nederdel, medan redan hårt belastade lärare och sjuksköterskor får ägna timmar åt att mata de omätliga kontrollsystemen med data.

KAPITEL 5.

Storföretagen frodas i en förslummad omgivning

» **TOYOTAMODELLEN KRÄVER FÖR SIN FUNKTION EN ALLMÄN FÖRSLUMNING AV ARBETSVILLKOREN**

Riv pyramiderna! utropade SAS-chefen Jan Carlzon på 1980-talet. H&M, Ericsson och andra koncerner började leja ut alltmer av sin produktion och även delar av produktutvecklingen till underleverantörer i led på led, och konsulter och forskare siade om storföretagets upplösning i flexibla nätverk. Den så kallade delningsekonomin framstår i de postindustriella visionerna som en ny fas i förloppet. Fantastiska tekniska hjälpmedel, frambringade av den privata företagsamheten, tycks driva världen framför sig i en utveckling som raserar gamla maktstrukturer och öppnar strålande framtidsutsikter för mänskligheten.

I själva verket utvecklas den digitala tekniken parallellt med omfattande sociala bakslag och en starkare ställning för de största kapitalen:

- Daglönarna är tillbaka i en högteknisk omgivning. Som timmisar väntar de på sms:et från lagret eller vårdavdelningen.
- För taxichaufförerna i de svenska storstäderna är åttatimmarsdagen avskaffad. Många kör elva, tolv timmar per dygn sex dagar i veckan. Arbetar de för Uber befinner de sig samtidigt i den tekniska frontlinjen, uppkopplade till ett datasystem som med algoritmens outgrundlighet fördelar körningarna och styr förarna och deras bilar genom stadens gator. Men oavsett vilken logga bilen är försedd med, slavar chaufförerna i allmänhet för en koncern som äger varumärket, monopoliserar förbindelserna med kunderna och lägger beslag på en betydande del av varje dagskassa.
- Outsourcingen av varu- och tjänsteproduktion till underleverantörer i led på led är ett mer än sekelgammalt sätt att organisera arbetet. Min morfar arbetade som många torpare i skogen i början av 1900-talet. De bodde i månader i timmerkojor ute i snön. Bolagen lejde ut arbetet till någon bonde som hade häst och utrustning. Köraren anställde i sin tur huggare, och i varje led gick jobbet till den som hade lägst anspråk. Affärsmodellen är densamma i dag.

Upplösningen av fastare anställningsförhållanden och utlokaliseringen av delar av produktionen till utomstående företag med lägre löner och sämre arbetsvillkor försvagar inte de monopolistiska företag som dominerar ekonomin. Det finns tvärtom ett starkt samband mellan det löpande bandets renässans inom de stora koncernerna och utbredningen av upphandlingar, lösa anställningar, rörliga arbetstider och bemanningsbolag. Toyotamodellen kräver för sin funktion en allmän förslumning av arbetsvillkoren. När allt ska levereras just-in-time och personalstyrkan är medvetet underdimensionerad blir produktionen känslig för svängningar i efterfrågan och andra störningar. Storföretagen förskjuter anpassningarna till sina underleverantörer, tvingar sina anställda att med kort varsel gå upp eller ner i arbetstid och litar till kårer av tillfälligt anställda för att minska sin sårbarhet.

Renässansen för det löpande bandet har därför medfört krav på lösare regler i lagar och avtal kring arbetstider, anställningar och andra arbetsvillkor.

1983 tog Volvochefen Pehr G Gyllenhammar initiativ till European Round Table of Industrialists, ett organ för främjande av de västeuropeiska industrikapitalens politiska intressen. Ledare för svenska storföretag har fortsatt haft framträdande positioner i organisationen. I rapporten *Beating the Crisis* krävde European Round Table 1993 att EU skulle ge små och medelstora företag bättre förutsättningar med hjälp av lägre löner, tillfälliga anställningar, deltidsjobb, säsongsanställningar, flexibla arbetstider och subventioner av hushållsnära tjänster.²³

Jacques Delors, ordförande för kommissionen i Bryssel, framhöll likheten med denna strategi när han samma år offentliggjorde en vitbok om sysselsättning och tillväxt i EU. Arbetstidsförkortningar och utbyggnader av den offentliga sektorn kom inte på fråga för att tackla arbetslösheten. Unionen skulle i stället medvetet främja utvecklingen av en lågproduktiv sektor vid sidan av de högproduktiva exportkoncernerna. Den fast anställda personalen i storföretagen skulle omges av växande mängder billig, flexibel arbetskraft. Lagar och avtal skulle ruckas för små- och medelstora företag för att lättare suga upp överflödet av arbetskraft. Kommissionen förordade också riktade skattelättnader och möjligheter för enskilda att få pengar från det offentliga för inköp av privata tjänster som utbildning, barnpassning och hjälp i hemmet.²⁴

Denna strategi, utvecklad i symbios mellan kommissionen och storföretagen, har väglett unionen genom fördragsändringar och återkommande politiska och ekonomiska kriser. Förfäktarna skjuter vanemässigt pressade småföretagare, kvinnor, arbetslösa ungdomar och invandrare framför sig. I omtänksamheten gömmer sig, tillstår European Round Table, starka intressen av krassare slag: "Positiva åtgärder för att förbättra de små och medelstora företagens livskraft välkomnas av alla storföretag, vilka behöver koncentrera sig på sina kärnverksamheter och i allt större utsträckning litar till ett stort antal underleverantörer."²⁵

**» RENÄSSANSEN
FÖR DET LÖPANDE
BANDET HAR
MEDFÖRT KRAV PÅ
LÖSARE REGLER I
LAGAR OCH AVTAL**

KAPITEL 6.

Det är inte teknikens fel

» **DEN NYGAMLA
PRODUKTIONS-
ORDNINGEN VÄXER
FRAM UR FACKLIGA
NEDERLAG**

I det förment postindustriella arbetslivet sträcks inte bara det löpande bandet ut. Vissa nyordningar påminner om villkoren före Frederick W Taylor och hans "scientific management". Ackordet var en metod för hetsning, men det var också genomskinligt. Det rymde ett mått av frihet. På lagret i Årsta kunde jag räkna ihop antalet order, rader och ton och se hur jag låg till. Jag kunde bestämma mig för att jag gjort tillräckligt för dagen och sätta mig att vila. Dagens elektroniskt övervakade arbetare har ogenomskinliga algoritmer över sig. Det finns ingen fast punkt, inget ackord, att förhålla sig till. De anställda vet aldrig när de gjort tillräckligt, de vet bara att om de står stilla en stund och snackar med en polare, kommer förman springande och undrar vad de håller på med. Chefsgodtycket är tillbaka med GPS och artificiell intelligens till hjälp. Med den planerade underbemanningens automatik och med individuell lönesättning och andra straff och belöningar maximeras utvinningen av mervärde.

Utvecklingen är inte i första hand tekniskt betingad. Datorn och andra innovationer som satellitnavigering, containrar och ro-ro-fartyg som är lätta att lasta och lossa, har underlättat och påskyndat de globala omstruktureringarna av produktionen. Men *lean*, Toyotas produktionsätt, utvecklades i Japan redan på 1950-talet. Då fanns inga datorer eller robotar på fabrikerna. Avgörande var i stället att kapitalägarna med den amerikanska ockupationsmaktens hjälp krossade de stridbara fackföreningar som växt fram i landet efter andra världskriget. Först därefter gick det att underkasta arbetarna modellens management-by-stress.

Utvecklingen av produktionsförhållandena i Sverige är på liknande sätt en följd av förskjutningar i styrkeförhållandet mellan klasserna.

Så länge arbetarkollektivet var svagt och splittrat var det lönsamt att leja ut skogsarbetet i Sverige. Bolagen kunde flexibelt sänka priset för avverkningsarna när konjunkturen sviktade. Körarna fick göra upp med huggarna bäst de ville om lönen.

Så organiserade sig skogsarbetarna. De strejkade och utlyste blockader om inte betalningen var den rätta. Morfar satt fängslad tre månader i kronohäktet i Östersund för ett slagsmål med strejkbrytare. Men huggarna tillkämpade sig kollektivavtal och bättre villkor. Det gick inte längre att spela ut arbetarna mot varandra. De blev i stället anställda hos bolagen, arbetet mekaniserades och vinster utvanns med nya, industriella metoder.

I dag, när kollektivet på nytt försvagats, ser skogsbolagen förtjänster i den gamla modellen. Avverkningsarna och timmerfrakterna lejs ut till proletärer med F-skattsedel i handen och miljonskulder till banken.

Den nygamla produktionsordningen växer fram ur fackliga nederlag. Samtidigt är den paradoxalt nog ytterst känslig för fackliga aktioner. Samma sårbarhet som tvingar arbetarna vid det utsträckta löpande bandet att jäkta sig fram genom arbetsdagarna gör att ett förhållandevis

litet arbetarkollektiv någonstans längs kedjan på kort tid kan lamslå hela produktionsprocessen. Då hjälper varken robotar eller artificiell intelligens.

Företagsledarna är medvetna om faran. Hela den svenska modellen med "en i princip obegränsad konflikträtt" vid förhandlingar om kollektivavtal är förlegad, förklarade Jan-Peter Duker, vice vd i Svenskt Näringsliv, i ett brev till regeringen i januari 2007:

Denna modell går tillbaka på förhållanden som rådde i början av förra seklet. Den snabba tekniska utvecklingen, företagens ökade sårbarhet, den globala konkurrensen och den växande tjänstesektorn har i grunden ändrat förutsättningarna för den ursprungliga svenska modellen. Det gamla industrisamhället har till stor del redan ersatts av det nya informations- och kunskapssamhället. Mot denna bakgrund är det naturligt och nödvändigt att det görs omprövningar och anpassningar till nya förhållanden.²⁶

Lönearbetarnas rätt att med strejker, blockader och andra aktioner försvara sig står i vägen för strävan att utveckla en flexibel låglönesektor. Stridbara fackföreningar är också, till följd av "företagens ökade sårbarhet", oförenliga med den pågående förtätningen av det löpande bandets regim.

Så gömmer sig kapitalintresset i drömmen om det postindustriella paradiset.

KAPITEL 7.

Ett vägval

» ÖPPNA EN UTVÄG
OCKSÅ FÖR DE
SOCIALA MELLAN-
SKIKT SOM FÅNGATS
I PROLETARISERINGS-
PROCESSEN

Proffsen ska få vara proffs, lovade den socialdemokratiska partiledningen i valrörelsen 2014. "Väl i regeringsställning har det inte hänt särskilt mycket", påpekar Patrik Hall.²⁷

Löftet avsåg i första hand lärare och vårdanställda som sett sig fångade i New Public Management och andra kontrollsystem. Men devalveringen av yrkeskunskapen pågår på bred front inom de skattefinansierade verksamheterna. Den omfattar också banarbetare, snöröjare, sopåkare, städare, chaufförer inom färdtjänsten och många andra. Det funktionella sätts på undantag när allmänna tjänster konkurrensutsätts eller förvandlas till pseudomarknader. Processen medför att nya sociala skikt sjunker ner i arbetarklassen eller får arbetsvillkor som delvis liknar arbetarnas.

Utvecklingen är en del av allmän förskjutning av styrkeförhållandena inom produktionen. Karl Marx analyserade på 1800-talet hur kapitalet förminsade arbetaren till "en maskindel" underordnad "arbetsprocessens småaktiga och förhatliga despoti".²⁸ Det är en högst aktuell iakttagelse, uppenbar för både lagerarbetaren, undersköterskan i hemtjänsten och montören vid Volvos löpande band.

Arbetare i rörelse skapade det vi i dag kallar arbetarrörelsen. På 1920-talet, då min morfar arbetade i skogen och flottningen, var Sverige ett av de mest strejktäta länderna i Europa. Organisationerna som arbetarna byggde upp är kvar, liksom många av de politiska, fackliga och sociala rättigheterna. Men lagarna, avtalen och institutionerna krackelerar i den pågående förslumningen, och arbetarrörelsen vet inte hur den ska vända sig.

För en stark strömning inom socialdemokratin är det överhuvudtaget inte tal om arbetarrörelse längre. Partiet ska, som Mona Sahlin formulerade det efter valnederlaget 2010, sluta att fokusera på stackarna som inte hänger med i utvecklingen, de som ännu lever kvar i industrisamhället. I stället ska politiken tjäna den nya epokens människor, de som har "ett sådant där roligt, kreativt och utmanande jobb med fria arbetstider" men bekymrar sig över livspusslet och räntornas utveckling:

Jag vill aldrig mer uppleva en valrörelse där vi knackar dörr och människor lite uppgivet säger: "ja, jag ska rösta på er – trots att jag bor i villa, jobbar och tjänar bra." [...] vi kan inte tala till en minoritet av folket – och förvänta oss en majoritet av rösterna!²⁹

Alternativet är att rekonstruera arbetarrörelsen som arbetare i rörelse – och därmed öppna en utväg också för de sociala mellanskikt som fångats i proletariseringprocessen.

Lagar och avtalsparagrafer hjälper allt sämre när reguljära anställningsförhållanden löses upp och företag utan vidare ger stridbara fackliga företrädare sparken. Svårigheterna påminner om de hinder

skogsarbetarna i Jämtland stod inför när de skulle organisera sig i början av 1900-talet.

Lika lite nu som då handlar det om något mindretal i samhället. Utvecklingen väcker motrörelser på många skiftande håll. Taxi-chaufförerna i Stockholm, ett av de mest utsatta kollektiven i den pågående förslumningen, ställde sina bilar i protest mot lönesänkningen som följde med en ny upphandling av färdtjänsten. Sopgubbarna, en grupp med en stark ställning, sade gemensamt upp sig för att undgå samma överexploatering, och runtom i landet försöker biträden, sköterskor och läkare att organisera sig mot det management-by-stress de är utsatta för.

Det är så det börjar.

Noter

- 1 Aftonbladet 2 april 2015, <http://www.aftonbladet.se/debatt/debattamnen/samhalle/article20570015.ab>
- 2 Marta Szebehely: Jämlikhet och individanpassning – ett realistiskt ideal för den svenska äldreomsorgen?, *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 3-4/2014, s. 393 ff., Marta Szebehely: Vinstsyfte i äldreomsorgen, publicerad i *Alla dessa marknader, Årsbok från Riksbankens Jubileumsfond*, red. Jenny Björkman & Björn Fjæstad (2014).
- 3 Marta Szebehely: The Nordic Caring State: ideals and realities Keynote at Conference Problems and visions in social care, Power point-presentation, Ljubljana september 14–15, 2016.
- 4 Michael Hardt & Antonio Negri: *Imperiet*, Göteborg/Stockholm: Glänta produktion, Vertigo förlag 2003, s. 250.
- 5 Erik Brynjolfsson & Andrew McAfee: *The Second Machine Age. Work, Progress, and Prosperity In a Time of Brilliant Technologies*, W W Norton & Co 2014, s. 11.
- 6 Ibid, s. 139.
- 7 Eurofound: *What do Europeans do at work? A task-based analysis: European Jobs Monitor 2016*, Luxemburg 2016, s. 63, 69, 79.
- 8 Sten Gellerstedt: *Fler arbetare måste få utvecklande jobb – inte digital taylorism*, LO 2011, s. 2.
- 9 Thomas Carlén: *Den "nya" strukturomvandlingen? Jobbpolariseringen och konkurrensen om jobben*, LO 2014, s. 8.
- 10 Gellerstedt, a.a., s. 2.
- 11 *Arbetsmiljön 1995*, Arbetarskyddsstyrelsen/SCB 1996, s. 16, *Arbetsmiljön 1999*, Arbetarskyddsstyrelsen/SCB 2000, s. 30.
- 12 *Arbetsmiljön 2005, 2007, 2009, 2011, 2013*, Arbetarskyddsstyrelsen/SCB 2006–2014. Sedan 2005 frågar SCB i sina enkäter inte efter "arbetsmoment" utan efter "arbetsrörelser". Siffrorna är alltså inte helt jämförbara med statistiken från 1990-talet.
- 13 *Arbetsmiljön 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015*, Arbetarskyddsstyrelsen/SCB 2000–2016. 1999 angav 67,5 procent av dem som arbetat stadigt inom ett och samma yrke att "arbetstakten" ökat under de föregående fem åren. 3,9 procent förklarade att den hade minskat. Sedan 2005 frågas i stället efter "arbetsbelastningen". 47 procent bedömde 2013 att den hade ökat, 11 procent att den minskat. Siffrorna har varit ganska konstanta sedan 2005.
- 14 *Arbetsmiljön 2013*, Arbetarskyddsstyrelsen/SCB 2014, s. 11, *Arbetsmiljön 2015*, Arbetarskyddsstyrelsen/SCB 2016, s. 68.
- 15 Dagens Nyheter 7 juli 2013, <http://www.dn.se/debatt/it-och-administration-har-perverterat-varden/>
- 16 LO-tidningen 28 februari 2011, <http://arbetet.se/2011/10/28/robot-pa-mjolklagret/>

- 17 Erik Bengtsson, Jack Rolka & Fredrik Ståhle: *Arbetsmiljörapport*, Tankeverksamheten inom arbetarrörelsen i Göteborg, 2012, s 27, <https://sites.google.com/site/tankeverksamheten/home/rapporter/Arbetsmilj%C3%B6rapport.pdf?attredirects=0&d=1>
- 18 Gellerstedt, a.a., s. 10f.
- 19 Mikael Nyberg: *Kapitalet.se. Myten om det postindustriella samhället*, Ordfront 2001, s. 229ff.
- 20 LO-tidningen 15 mars 1996.
- 21 Christer Karlsson, Jon Rognes, Håkan Nordgren: *En modell för Lean Production i sjukvården*, IMIT Working Paper, 1995:74, s. 19, 30 .
- 22 Dagens Nyheter 28 september 2017, <https://www.dn.se/debatt/allt-fler-styr-och-kontrollerar-allt-farre-gor-sjalva-jobbet/>
- 23 European Round Table: *Beating the Crisis*, 1993, s. 15f, *European Labour Markets*, 1989.
- 24 Kommissionen for de Europaeiske Faellesskaber: *Vaekst, Konkurrenceevne, Beskaeftigelse Udfordringer og Veje ind i det 21 århundrede*, 1993, s. 17f, 46, 116, 151, 167.
- 25 European Round Table: *European Competitiveness*, 1994, s. 6.
- 26 Jan-Peter Duker, vice vd Svenskt Näringsliv, brev till arbetsmarknadsminister Sven-Otto Littorin 16 januari 2007.
- 27 Dagens Nyheter 28 september 2017, <https://www.dn.se/debatt/allt-fler-styr-och-kontrollerar-allt-farre-gor-sjalva-jobbet/>
- 28 Karl Marx: *Kapitalet*, band 1, Bo Caverfors/Clarté 1969, s. 570.
- 29 Aftonbladet 10 maj 2011, <https://www.aftonbladet.se/nyheter/article12690072.ab>

Klass i Sverige

Rapport 1: Klass, identitet och politisk mobilisering

Rapport 2: Arbetarlitteraturen och klassamhället

Rapport 3: Arbetarklassens symboliska utplåning
i medelklassens medier

Rapport 4: Mediekapitalet

Rapport 5: Nomaderna på den svenska arbetsmarknaden

Rapport 6: Det nya arbetslivet: management-by-stress